

Niklas Luhmann

1927–1998

Aki negyven év alatt 60 könyvet és 456 tanulmányt tudott írni, az függetlenül attól, hogy milyen tudománnyal foglalkozott, megérett arra, hogy bekerüljön a Guinness-rekordok könyvébe. Niklas Luhmann szociológus olvasóitól sokszor elhangzott a panasz: nem tudunk olyan gyorsan olvasni, mint amilyen gyorsan ír! Alig fejezzük be a legutolsó könyvét, máris két újabb jelenik meg a könyvesboltokban. Csak halála oldotta föl ezt az olvasói paradoxont. Ha valahol most már mint „kizárt harmadik”, mint ironikus megfigyelő „megfigyeli megfigyeléseinket”, akkor ezt üzeni olvasóinak: Nem kell sietnetek, még van pár ezer oldal kéziratom, amely nyomtatásra vár. A könyvnyomtatás feltalálásában látta a tudományok kopernikuszi fordulátát, a társadalmi kommunikáció radikális változását. Az elmélet szenvedélye együtt járt nála a könyvírás szenvedélyével.

A szociológiai rendszerelméletek egyik legérdekesebb változata Niklas Luhmann német szociológusé. Talcott Parsons rendszerelméletét fejleszti tovább mindig újabb gondolatokkal, amelyek újszerű és sokszor provokatív és irritáló jellegük miatt sok fejtörést okoztak a szakembereknek. Azok, akik elméletét elvetik, de azok is, akik lelkesen követik, egyetértenek azzal, hogy itt a modern szociológia olyan változatáról van szó, amelyet komolyan kell venni, vitatkozni kell vele, érvelni ellene vagy mellette, de semmiképpen nem lehet besorolni a tiszavirág életű kísérletezések közé vagy a kor divatját követő teóriák közé.

Tulajdonképpen új szociológiai iskolát nem alapított. A luhmannisták exkluzív kicsiny köre azonban hűségesen kitartott mellette. Az alig három éves, bielefeldi *Soziale Systeme* című folyóiratot lelkes tanítványai szerkesztik. Ellenfelei, vitapartnerei végleg hátat fordítottak neki, amikor Maturana chilei neurobiológus szakki-fejezését, az „autopoéziszt” beépítette fogalmi szótárába. A szociális rendszeri autonómiát és öntörvényűséget radikálisan hangsúlyozza – a rendszer önmagát teremti, konstruálja azokból az elemekből, amelyekből áll, környezetére zárt, nem informálható, csak irritálható, környezetével csak strukturálisan kapcsolt. Nagy hatással volt rá a konstruktivizmus episztemológiai irányzata von Foerster mérsékeltebb fogalmazásában, és gyakran idézte a máig ismeretlen angol matematikus Georges Spencer Brown találmányát, a „re-entry”-t, azt a logikai műveletet, amellyel a megkülönböztetést beemelve a megkülönböztetettbe.

Luhmann nem egyszerű szerző és nem sorolható a hagyományos német professzorok és akadémikusok megszokott típusai közé. Gondolatait nem lehet az első olvasásra követni, mondatait még a német anyanyelvűek is nagyon sokszor nehezen értik meg. Sok kritikusa szemére vetette a „gondolati labirintust”, ahol gyakorlati szociológusok is sokszor eltévednek.

Luhmann nem félt a paradoxontól, nem kerülte az ellentmondásokat, hanem bátran élt velük. A laikus nehezen tudja elismerni, hogy a modern társadalom lényege már nem az osztályokra és rétegekre tagoltság, hanem a társadalmi funkciók differenciáltsága – amint ezt Luhmann oly sokszor hangsúlyozta. E funkciók autonómiája a garancia arra nézve, hogy a rétegekre osztott társadalom – minden laikus

vélemény ellenére is – már a múlté. A központ és a periféria feloldása a régióba, ahol a szociális egyenlőtlenségek és igazságtalanságok lecsökkennek – már folyamatban van. Ezt a folyamatot erősíti a luhmanni rendszerelmélet.

Az idén november elején elhunyt Niklas Luhmann Lüneburgban született. 1946-tól 1949-ig jogot tanult a freiburgi egyetemen. Karrierjét jogászként kezdte szülővárosában az ottani közigazgatási bíróságon – később, 1962-ig a Niedersachsen tartomány kultuszminisztériumában volt referens.

Már ebben az időben foglalkozott szociológiai és filozófiai irodalommal, Descartes, Husserl, Hegel és Heidegger, Nicolas von Cues, valamint a kultúrantropológus Malinowski és Radcliff-Brown írásai is érdekelték. Marx és Hegel – saját bevallása szerint – kevésbé vonzották. Munkaadója lehetővé tette számára, hogy több évig a Harvard Egyetemen tanulhasson szociológiát. Itt ismerkedik meg Talcott Parsonssal és a strukturális-funkcionális rendszerelmélettel, amely megadta a kezdeti lökést rendszerelméletének kidolgozásához. Amerikai tanulmányai után 1965-ig referensként dolgozik a speyeri Közigazgatási Főiskola kutatóintézetében. Ezután átveszi a münsteri egyetem szociális kutatóközpontjának vezetői posztját, és 39 éves korában egyszerre doktorál és habilitál.

1967-től 1994-ig vezette a szociológiai tanszéket az új bielefeldi egyetemen. Egyik interjúbán megemlíti, hogy szinte csak véletlenül lett szociológus. Az új egyetemen ugyanis megválaszthatta a szakot, ahol működni akart. Azért esett a választása a szociológiára, mert ott látta a legtöbb szabad teret tudományos munkásságához. Ugyancsak ebben az interjúbán említi, hogy célja kidolgozni a társadalom elméletét. Időtartam: harminc év – költségek: semmi.

Csaknem harminc éves egyetemi tanári pályafutása alatt sikerült a bielefeldi egyetemen a modern német szociológia fellelővén felépítenie, egy sereg tehetséges utódot kinevelnie és rengeteget publikálni. Az egyetem szociológiai reputációját mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a 13. szociológiai világkongresszust 1994-ben 6000 szociológus jelenlétével Bielefeldben tartották meg.

A hetvenes évekig még a bennfentesek számára is eléggé ismeretlen, de hála hihetetlen munkabírásának – évente átlag két és fél könyvet és tizenkét tanulmányt ír – Németország legjelentősebb szociológusai közé tartozott. Ez annak is köszönhető, hogy rendelkezik azzal a képességgel, hogy elméleti műveit magas, elvont nívón írja ugyan, de az aktuális szociológiai problémákhoz is kifinomult megfigyelő érzékkel tud hozzászólni. Érdekességgé megemlíthető, hogy külföldön, különösen Japánban és Olaszországban értékelték nagyra munkásságát. Amerikában (és Magyarországon is) nagy vitapartnerét, Jürgen Habermast jobban ismerik. Közép-Európában horvátul három, lengyelül és magyarul egy-egy műve jelent meg fordításban. Akik műveit nem eléggé ismerik, azok Luhmann-t liberálisként, sőt konzervatív társadalomtudósként címkézik. Társadalomkritikája sokakat provokál, különösen azok érzik magukat irritálva, akik a marxizmus szellemi örökségét akarják őrizni, és esetleg a modern világba átmenteni.

A szociális rendszerek elmélete elválaszthatatlanul fűződött a nevéhez. E mögött a cím mögött a rendkívüli fogalmi kiélezettség és hihetetlen komplexitással felépített elméleti architektúra búvik meg, amely az univerzalitás igényével lép fel. A rendszerelmélet szociológiai elméletként nemcsak egyes szektorokat, minden

„szociálist” átölel. Az univerzalitás igénye önvonatkozású elmélet felépítésére kényszeríti Luhmann, vagyis olyan elméletre, amely lehetővé teszi, hogy az elmélet önmagát is vizsgálódásának tárgyává tegye és bizonyos módon saját megfigyeléseit megfigyelje. A rendszerelmélet minden más szociális elméletnél világosabban kimutatja, hogy a szociális valóság nem a megfigyelőtől független adottság, hanem konstrukció, mely végül is utal „konstruktőrére”, a megfigyelőre. Ilyen értelemben a rendszerelmélet maga is olyan rendszer, amely a valóságot megfigyeli és alkotja, és a „tárgyain”, amelyeket leír vagy ábrázol, mindig önmagáról is elárul valamit és hozzátanul.

Műveinek értelmezőit, akik kétségbeesetten próbáltak olvasásban lépést tartani vele, Luhmann egyre újabb kihívásokkal provokálta. Munkáiban rengeteg témát és problémát kezelt. Olyan művet alkotott, amely nem hagyott ki szinte egyetlen szociális és szellemtudományi diszciplínát sem. Munkái úgy értelmezhetők, mint hasznos variánsai a szociális rendszerek általános elméletének. Elkészülésük sorrendjében foglalkoznak a közigazgatás-tudománnyal, a jogdogmatikával, jogelmélettel, jogszociológiával, szervezettelélel, tervezésselélel, tudás- és tudományszociológiával, gazdaságelmélettel, teológiával, pedagógiával, művészettel, szerelemmel, evolúció-, kommunikáció- és differenciaelmélettel.

Luhmann rendszerelmélete „Szociológiai felvilágosítás” címmel hat különálló kötetben mint a tudás kritikája jelent meg, amely szociológusok és a laikusok szemében szokatlan álláspontot képviselt. Nála végül is nem egy felvilágosításról esik szó, mely az ész (Vernunft) segítésén győzelemre, hanem ellenkezőleg, a szociológiai gondolkodást az „értelmi-felvilágosítás” hagyományos és elkoptatott síneiről akarja kiszabadítani. Fel lehet itt fedezni a Max Weber-i „megértő szociológia” (verstehende Soziologie) indirekt kritikáját. A felvilágosítás feladatát teljesen félreértjük, ha azt gondoljuk, hogy a szociális világot egy archimédeszi pontból, végső fokon az egyedi emberből, megfigyelhetjük, elmagyarázhatjuk.

Luhmann hangsúlyozza a valóság függését a megfigyeléstől. Feltételezi, hogy mindazt, ami megfigyelhető és leírható, egy megfigyelő – a különböztetés segítségével hívásával – írja le. Ha a világot nem a szubjektum és objektum (alany és tárgy) megkülönböztetésével szemléljük, hanem ehhez a rendszer és környezet differenciáját vesszük alapul, akkor kitűnik, hogy minden rendszer mint környezetét kezeli azt, ami nem egységének reprodukciójául szolgál. Látószögünkbe kerülnek a társadalmi területek különbözőségei és autonómiái (gazdaság, tudomány, politika, művészet, nevelés stb.), valamint – ezekbe bezárva – a kontingencia és a valóságtervek viszonylagossága és sokoldalúsága. Ebből a perspektívából sokakat irritál, hogy a szociális rendszer szempontjából mindazok a folyamatok, amelyeket nem számíthatunk a kommunikációhoz – tehát például a tudati folyamatok –, a szociális rendszerek környezeteként tekintendők. Ebben áll a luhmanni rendszerelmélet legnagyobb felvilágosító hatása is. Ha az élet és a tudat (vagyis az ember) nem kizárólagos megváltoztatója és teremtője a szociális rendszereknek, akkor a megszokott szocialitás hagyományos látásmódjait és magyarázatait felül kell vizsgálni. Ehhez az „irritációs revízióhoz” álljon itt Luhmann egyik jellegzetes kijelentése (emlékezetből idézve): nem az emberek kommunikálnak, hanem a kommunikáció kommunikál! A társadalom szerinte nem emberekből áll – ők csak a társadalom környeze-

tét alkotják –, hanem kommunikációból. Ehhez a revízióhoz járult hozzá a luhmanni rendszerelmélet.

Művének magyar recepciója Habermas hatalmas árnyékában sokáig váratott magára. Pokol Béla és Karácsony cikkei mellett a dortmundi Kiss Gábor értelmezte művét (németül), majd 1997-ben végre megjelent a „Liebe als Passion” – japán, olasz, spanyol, angol, horvát és lengyel fordítások után – magyarul is. Legmegfelelőbb méltatása az lenne, ha megjelenne magyarul egy műveit összefoglaló könyv.

Bangó Jenő (Aachen)